

הספר "אני לא גנב" מאת תמי שם-טוב: במלאות 100 שנים

לפתיחת בית היתומים של יאנוש קורצ'אק

נועה זנדבנק רהט

הרצאה בכינוס השנתי לספרות ילדים ונוער, שהתקיים במכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין, ג' בטבת תשע"ג, 16.12.12

אני, שלא כמו הסופרת תמי שם-טוב, איני מומחית קורצ'אק, רחוק מאד מזה. אקדיש את דבריי לקריאה בטקסט הנהדר הזה, מזווית של אשת חינוך שעסוקה בשאלות על היתכנות שינויי עומק ערכיים במערכת החינוך הישראלית.

כמנחה במכון לחינוך דמוקרטי, אני עוסקת בליווי בתי ספר בהטמעה של תרבות דמוקרטית. האתגר המורכב הזה מלמד אותי כי אחד המרכיבים, שיש סיכוי להשפעה דרכם, הוא השינוי במבנים ובסדירות – החל ממראה בית הספר, החלוקה למרחבי לימוד פיזיים, דרך מבנה מערכת השעות, ועד לחוקים ולנורמות ההתנהגות הנהוגים במקום. אני למדה עם הניסיון, כי שינוי סדירות מאפשר שינוי תרבות אירגונית. בהקשר זה, אפילו השעה הפרטנית, שהיא פרי הסכמי השכר "אופק חדש" ו"עוז לתמורה" יכולה להוות פלטפורמה לשינוי בתפיסה הערכית (במקרה זה, לכיוון של דיאלוג משמעותי בקבוצה קטנה).

בהקשר זה ראוי להזכיר את **מודל הפירמידה של שיין**. המדובר במודל בתחום התרבות הארגונית, שפותח על ידי אדגר שיין (Edgar Schein) בשנות השמונים של המאה העשרים. המודל עזר להגדיר את המונח "תרבות ארגונית" ונתן לראשונה כלים פרקטיים למדידה של תרבות ארגונית.

ההנחה במודל היא כי מבנים פיזיים, סדירות, הרגלים, פעילויות קבועות, מספרים על תפיסותינו הערכיות. אני מוצאת שתפיסה זו מקדמת חשיבה ביקורתית כשמדובר במערכת החינוך, החורטת לא פעם על דגלה, בדמות חזון בית ספרי או הצהרות אחרות, מושגים שיש להם ביטוי מועט מאד בהתנהלות הממשית של בית הספר. כך, מדברים על שוויון, אבל עסוקים בפועל בהסללה. מדברים על כבוד, אבל מתייחסים אל חלקים בקהילת בית הספר כשקופים, ועוד כהנה וכהנה סתירות. המודעות לערכים העמוקים שלנו, מאפשרת לנו להתמודד עם פערים, ולבנות מרחבי חינוך שיש בהם הלימה בין התפיסות הערכיות לחוויית הילד, וגם לחוויות המורה.

רבות נכתב על משנתו של קורצ'אק, ועל תפיסתו הערכית החינוכית. ייחודיות ספרה של שם-טוב בכך שהוא מאפשר לנו, אנשי החינוך, באמצעות החוויות של יאנק בבית היתומים, להבין את הסדירות, שהן בעצם הביטוי המעשי לתפיסות חינוכיות פרוגרסיביות שהקדימו את זמנן.

לאורך כל הספר **אני לא גנב** (כל המובאות בהמשך לקוחות מתוך ספר זה) מחייה יאנק, דרך חוויותיו המאופיינות בפליאה ובהתרגשות, בפיתוח זהות עצמית תוך השתייכות קהילתית, את גן העדן לילדים הזה, שהסדירויות בו, החוקים, הרוטינה, מבטאים תפיסה ערכית שלמה וקוהרנטית, שהיא תפיסת אדם/ילד/קהילה ומה שביניהם.

אדגים את הדברים באמצעות מספר דוגמאות:

במהלך הספר, מתפתח הילד יאנק, להיות עיתונאי כישרוני מאד. במדור שהוא יוצר בעיתון הילדים והנוער ושמו "מה ההגיון ב...." מתקבלות שאלות של חניכי בית היתומים אודות נושאים שונים ומשונים.

"למדור שלי – מה ההגיון ב...? – היתה היענות רבה. קיבלנו הרבה פניות ושאלות. למשל – למה המעברים בין השולחנות בחדר האוכל חד-סטריים. במעבר הראשון מותר ללכת רק לכיוון המעלית, ובמעבר השני רק לכיוון הספרייה והפסנתר, וכך הלאה (תשובת סטפה: הסדרי התנועה החד-סטריים בין שולחנות האוכל נועדו למנוע התנגשויות בין התורנים שמגישים אוכל ומפנים צלחות, ובינם לבין הסועדים שמתיישבים או קמים).

קיבלנו גם את השאלה, למה בכניסה לכל אחד מאולמות השינה – לבנים ולבנות – תלויים שישה מטאטאים (תשובת הדוקטור: שישה כדי שיהיו מספיק לכל התורנים; הם תלויים כדי להקל על התורנים שצריכים לטאטא בוקר וערב, וגם לתת כבוד לכלי עבודה חשוב ביותר. למה שנחביא אותו בארון נסתר?)" (ע' 178).

"היתה גם פנייה שנכתבה ישירות לדוקטור, אבל בעילום שם. "אני כל הזמן רואה שילדים אחרים מקבלים ממך גלויות. למה אתה לא שולח לכולם? אני מחכה ומחכה ושום גלויה לא מגיעה אלי." אני כבר קיבלתי מהדוקטור שתי גלויות. אחת, עם תמונה של נהר הוויסלה קפוא, בזכות זה שקמתי מוקדם כל החורף. את הגלויה השנייה – עם ציור של פירות וירקות בסלסילה – קיבלתי כי המבשלת שיבחה אותי על העבודה במטבח. שמרתי אותן במגירה הפרטית שלי. כשהגשתי את המכתב לדוקטור, הוא מיד התיישב לענות (אני לא שולח גלויות סתם. אני שולח למי שהצליח לקום כל החורף בזמן, למי שבמטבח או במכבסה ציינו אותו לטובה, למי שמתנדב הרבה, למי שהציונים שלו השתפרו. בקיצור, אני שולח למי שעושה מאמץ ומגיע לו שיתייחסו למאמץ שלו. נו, תעשי מאמץ, אני כבר ממש רוצה לשלוח לך גלויה!)" (ע' 179).

המדור "מה ההגיון ב...." מבטא את הרעיון שאני מביאה לכאן היום, המדבר על ההלימה בין כל מעשה, קטן כגדול, לבין מהות, תפיסה ערכית. הרעיון שלכל דבר שמתרחש יש "למה" ברור, שהחוויה של הילד היא חוויה שמבוססת על תרגום ערכים לפרקטיקות.

בכתיבה אמנותית ממש, מתארת תמי שם טוב, סדירויות ומבנים, קטנים כגדולים, מנקודת מבטו של יאנק, שהיא נקודת מבט חכמה, רגישה, ילדותיות ובוגרת גם יחד.

"אחר כך התרחצנו, וכל אחד נמדד ונשקל אצל הדוקטור, ובין ילד אחד לשני הדוקטור רשם כל מיני דברים. כמו בשישי שעבר, הוא גזר לכולנו את הציפורניים. "כמו שאני מכיר אותך", הוא אמר כשגזר לי במספריים קטנטנות את ציפורן האגודל, "אתה כבר מבין למה אני עושה את זה, נכון?" רציתי לתת תשובה נכונה, לא כמו בלילה הראשון כשחשבתני שהוא בודק מי ער כשבעצם בדק את הנשימות שלנו; ולא כמו שקרה רבע שעה קודם לכן, כשחשבתני שהוא מחלק לנו ציונים על צחצוח נעליים, ובעצם הוא בדק את מצבן של הרגליים והנעליים. "משהו שקשור לבריאות?" שאלתי בהיסוס. הוא חיך עד הקרחת כי צדקתי. קראתי פעם כתבה שכל כולה היתה על ציפורניים. היה כתוב שם שעובי הציפורן וגם הצבע שלה יכולים להצביע על בעיות בריאותיות, ושמי שכוסס ציפורניים, כמו מירה, סובל מעצבנות. "אולי לפי צבע הציפורן, הצורה או העובי שלה, או זה שהילד כוסס אותה, אתה יכול לגלות מחלות או סתם להבין מי עצבני ומי לא," אמרתי בביטחון. הוא הרים את ראשו אלי, "יפה, יאנק, אתה צודק לגמרי!" "קראתי פעם בעיתון כתבה על ציפורניים," הודיתי. "יש עוד סיבה," הוא אמר. "תגידי לי," ביקשתי, כי הוא כבר עמד לסיים אותי ולא היה לי מושג איזו עוד סיבה יש לו לגזור בעצמו, פעם בשבוע, לכל הילדים את הציפורניים. "אני עסוק מדי," הוא הסביר, "ולצער, אין לי מספיק זמן להקדיש לכל ילד. זאת הזדמנות בשבילי להיות כמה רגעים לבד עם כל אחד. ברגעים האלה ילד יכול לספר לי משהו שמציק לו, ולהפך: אני יכול לדבר איתו על משהו שמטריד אותי לגביו." (ע' 52).

הנה – סדירויות קטנות והרגלים לכאורה חסרי משמעות, שבעצם מספרים על תפיסה של אכפתיות כערך חינוכי: על תפקידו של הדיאלוג ועל מקומה של האינטימיות בתפיסה החינוכית של קורצ'אק.

ויש דברים לכאורה ממש ממש קטנים, שמתרחשים בבית היתומים ומתוארים בשורה אחת. כשיאנק מחפש בלוח המודעות של בית היתומים מודעה עבורו, הוא מתאר "היתה גם רשימה משונה של זוגות של ילדים שקבעו מכות לימים מסוימים, ולידם רשימת ביטולים למועדי המכות." (ע' 49). כמה גאוני! כמה מבטא את האמונה הגדולה ביצר האדם הטוב מנעוריו, את ההנחה של קורצ'אק שכעס ותוקפנות הם עניינים רגועים, זמניים, ושהילד, הוא יצור תבוני החותר לחיים בחברה לא אלימה, שואף להימנע מתוקפנות ומעיימות. הנה, כך, רשימה לכאורה שולית על לוח המודעות, אמירות של קורצ'אק השזורות לכל אורך הספר, מבטאים את תפיסתו העמוקה, ההומניסטית, שמשמעותה: אין ילד רע, יש ילד שרע לו.

לפנינו דוגמא לסדירות, למבנה מרכזי ומשמעותי שיצר קורצ'אק והשפיע רבות על זרמים פרוגרסיביים ואחרים בחינוך-רעיון החונכות:

מוסד החונכות שטבע קורצ'אק, מיוצג בספר דרך עיניו של יאנק, שבמפגש הראשון שלו עם יוסק, החונך שלו, חניך ותיק בבית היתומים, מודיע לו כי יתלווה אליו ויתן לו שמירה צמודה במשך שלושה חודשים. יאנק, שבע קרבות ומלחמות הישרדות מהרחוב ומבית המחסה, ממנו הגיע ואשר בו שברו את רגליו בנוכחות מנהל המוסד, מברר עם יוסק את פשר ה"סידור" ה"מוזר" הזה, וכך מסביר לו יאנק:

"אם אני, למשל, תורן מטבח, המש"ך, אתה מצטרף אלי ולומד ממני מה עושים במטבח. אם אני תורן ניקיון, אתה לומד איך לנקות. אם אני בישיבה של ועדה או נבחר לשיפוט בבית המשפט, אתה יושב לידי ומקשיב. ככה אתה לומד את סדר היום, את החוקים ואת הכללים של המקום הזה. אחרי שלושה חודשים של ליווי צמוד, אני כמעט בטוח שתוכל להמשיך בלי העזרה שלי, הבנת?" "לא הבנתי מה אתה מקבל בתמורה," אמרתי. "אני לא מקבל תמורה, לא ממך ולא מאף אחד אחר." "אז למה שתעשה את זה בשבילי?" ניסיתי להבין, "אתה אפילו לא מכיר אותי." הוא טען שאף פעם לא חשב על זה צורה כזאת. הוא פה מגיל שבע, וכל העניין הזה של עזרה הדדית, טען, כבר פועל אצלו באופן אוטומטי. "פשוט מתוך צדיקות?" שאלתי, ובתוכי חייכתי, כי סבתא שלי היתה אומרת על מישהו כמוהו שמרוב צדיקות הוא עוד ישתין שמן זית. היא אהבה להשתמש בפתגמים ביידיש. מירה חשבה שלא כל הפתגמים של סבתא אמיתיים, שלפעמים היא ממציאה אותם, כדי לחזק את הטיעונים שלה בוויכוח או סתם כדי להצחיק את עצמה. יוסק התאכזב מהציניות שלי. "כאן הוותיקים עוזרים לחדשים," הוא הכריז, "והחדשים יעזרו בתורם למי שיגיע אחריהם." הוא קלט שאני לא קונה את הדברים שלו ואמר, "פשוט תחשוב שאני אחיך." "תודה, אבל כבר יש לי אחות," הגבתי בחמיצות. "יש רק דבר אחד..." הוא הוסיף, ואני חשבתי שהנה זה בא, עכשיו הוא ידרוש משהו בתמורה לליווי ולשמירה. אבל הוא לא דרש כלום, רק הבהיר, "החוק הוא כזה: אם אתה עושה משהו אסור – למשל מרביץ, מלכלך או גונב – זה על אחריותי." "מה זה אומר?" שאלתי והידקתי את היד סביב המפתח שגברת סטפה נתנה לי. "תראה, מצד אחד, אתה צריך אותי כדי שאעזור לך. מצד שני, אני צריך שתתנהג כמו בנאדם כדי שארצה לעזור לך. אני לא חייב להיות חונך שלך אם אני לא רוצה, או אם לא מגיע לך, או אם אני סובל מזה. מבין?" רק בשלב הזה התחלתי להבין את הסידור. "מכיר את הביטוי 'אדם לאדם – זאב'?" הוא שאל בטון של מורה. "מכיר," עניתי, למרות שלא הייתי בטוח. "אז כאן זה לא ככה. כאן, אדם לאדם – חבר, לא זאב." תהיתי אם הוא יודע שוולף, כלומר זאב, זה שם המשפחה שלי. (ע' 31-30).

וכך, כמו בדוגמה הקודמת, החונכות, המלווה למשל בעובדה, ששבעה מבוגרים בלבד היו מעורבים בניהול בית יתומים של 130 ילדים, מבטאת את תפיסתו של קורצ'אק, שהמשיך, גם

בתקופה שבין שתי מלחמות עולם זוועתיות, להאמין במושג "אדם לאדם חבר", וביכולתם של ילדים ליצור חברה כמעט עצמאית, המבוססת על כבוד, חברות וסולידאריות.

דוגמה נוספת למבנה בעל משמעות ערכית בבית היתומים של קורצ'אק, הוא השוליאות (מנטוריונג) שמציע קורצ'אק ליאנק, שמגלה עניין וכישרון בכתיבה עיתונאית. קורצ'אק מפנה את יאנק לעורך דין בקהילה, על מנת שזה האחרון יסייע לו בכתיבת מאמר אודות אירוע אנטישמי שהתרחש לפני כעשרים שנה.

"הוצאתי מהילקוט מחברת חדשה שקיבלתי הבוקר מגברת סטפה. היא ידעה שנקבעה לי פגישה עם עורך הדין הירש. היא הגישה לי את המחברת במהירות האופיינית לה, הספיקה להגיד, "בהצלחה, יאנק יקירי", ופנתה לאברשה שעמד מאחורי מבוש. שוב – פעם שנייה באותו שבוע – הוא איבד עט ודין. הוא ידע שגברת סטפה תכעס עליו. הרבה פחדו מהכעס שלה, אבל לא אני. אולי כי היא הזכירה את אמא שלנו. רק חבל שלא ידעתי במה. עורך הדין הירש, איש נמוך עם קרחת וגבות כמו מברשות, יצא ממשרדו וליווה מישהו לדלת. זיהיתי אותו ממסיבת חנוכה. אז הוא עמד בצד, מבודד מהאורחים האחרים והמבט שלו היה מרוחק. גם עכשיו המבט שלו היה רחוק, אפילו כשהסתכל לכיווני ואמר, "אדון וולף, מצטער שנאלצת להמתין לי." עד עכשיו אף מבוגר לא קרא לי "אדון" וגם לא התנצל לפני על שחכייתי. אמרתי, "זה בסדר גמור, וחשבתי מה עוד אפשר להגיד. הדוקטור כתב באחד המאמרים שלו שאנשים מתקמצנים על תודות, ובלאו הכי הרגשתי שאני לא מצליח להגיד הרבה דברים אחרים חוץ מתודה. לכן אמרתי, "ותודה שהסכמת לדבר איתי." בלה, המזכירה הצעירה, הרימה ראש עם שיער נפוח. "ילד כל כך מנומס ונעים, התמוגגה ממני. "תגיד לאמא שלך שאני במקומה הייתי גאה בך." גם דבר כזה עוד לא אמרו לי. חשבתי שנחמד מצדה, אבל הירש חשב אחרת. בלי להרים את הקול, אבל בכעס, אמר, "לצערנו, אדון וולף לא יוכל להעביר את ההודעה. פשוט משום שאין לו אמא." המזכירה המבוגרת לא הפסיקה לתקתק על מכונת הכתיבה ולא שינתה את הבעת פניה. אבל בלה נחרדה. "אוי, סליחה. סליחה," היא התנצלה ונשכה שפתיים עם אודם. "לא ידעתי." "איך תדעי? זה לא כתוב לו על המצח," תקף אותה הירש. "אם היית שמה לב למה שקורה ביומן הפגישות שלי, היית רואה שכתוב שהוא מבית היתומים של קורצ'אק." הוא השתמש בי כדי לנזוף בה. עכשיו היא כמעט בכחה. "זה לא שכל יום מגיעים לכאן ילדים," הוא נאם לחלל חדר ההמתנה כאילו יושבים שם מושבעים, "אבל אם ילד של קורצ'אק מבקש לדבר איתי, אני מיד מתפנה בשבילו." המזכירה המבוגרת הושיטה לבלה ממחטה, והירש סימן לי לבוא איתו לחדרו. שם, בכורסה נוחה, שמעתי את סיפורו הנורא של בייליס. הוא התרחש עשרים וארבע שנים קודם לכן – בפרבר של העיר קייב שברוסיה – בימים שרוב פולין היתה תחת שלטון רוסי." (ע' 129-130).

לכל אורך הספר חוזר על עצמו הרעיון של חשיבות הקשר שמייחס קורצ'אק, לקהילה, גם בהתעקשות שלו ושל סטפה על יציאת הילדים למשפחותיהם בסופי שבוע וחגים. כשחושבים על זה, ניכר כי מצפן חשוב בעשייה החינוכית של קורצ'אק היה בהנחה, כי צריך כבר כדי לגדל ילד. עיקרון משמעותי נוסף שאני מזהה בתוך האירוע הזה, ובהתפתחות של יאנק לעיתונאי מוכשר היא זיהוי חזקתיו של הילד כאמצעי לצמיחה שלו.

דומה כי בית המשפט בבית היתומים של קורצ'אק הוא אחד המבנים המפורסמים ביותר, ומקור להשראה לזרמים שונים בחינוך הפרוגרסיבי. בקטע יפהפה בספר, מתאר יאנק את המעשה הבלתי ראוי שעשה קורצ'אק כדי להגיע למצב בו הוא עצמו יועמד לדין. קורצ'אק מושיב על ארון (העדויות מספרות גם על עץ) גבוה את אסתר'ה, ילדה קטנה ומבוהלת, ומתעלם מצרחותיה שהופכות לבכי, ומסרב לבקשותיה להוריד אותה. האירוע מכה גלים בבית היתומים, אסתר'ה הקטנה תובעת את קורצ'אק, ויאנק מוצא עצמו שופט בדרמה הגדולה הזו (תפקיד השיפוט הוטל על כולם ברוטציה):

"ואז הגיע המשפט של הדוקטור. מרוב מתח אפשר היה לחתוך בסכין את האוויר בחדר. כולם הסתכלו עלינו ועל הדוקטור ועל אסתר'קה שישבה זקופה. השופט הראשון פסק לדוקטור סעיף 100, העונש הנמוך ביותר, אבל בכל זאת עונש. השופט השני פסק לו סעיף 200, כלומר הנאשם נהג שלא כשורה ומתבקש שלא לחזור על המעשה. אני שהייתי השלישי בתור, גם פסקתי 100. הבא אחרי זיכה אותו לחלוטין, והאחרון נתן לו 100. בחישוב הכללי הוא נמצא אשם וקיבל סעיף 100. כלומר, הדוקטור אשם, אבל בית המשפט סלח לו. השופטים קמו על הרגליים והקהל יצא החוצה. גם אסתר'קה קמה והלכה לכיוון היציאה. הייתי מותש. יצאתי לאט. רגע לפני שעזבתי את החדר הסתכלתי אחורה. פתאום ראיתי את הדוקטור פורש את ידיו לצדדים, ואת אסתר'קה רצה אליו. הם התחבקו והיא בכתה לו על הכתף. רק אחר כך הבנתי מה הוא עשה, הדוקטור. הוא גרם לאסתר'קה לתבוע אותו! הוא כמעט הכריח אותה, ילדה בלי אומץ, לתבוע את האיש שכולם רצו שיהיה אבא שלהם. הוא ידע שבית המשפט של הילדים ימצא שהצדק איתה, שהיא תנצח במשפט. וזה בדיוק מה שרצה – אסתר'קה תהיה מנצחת". (ע' 177)

בית משפט במערכת חינוך, ילדים כשופטים, אנשי חינוך כשפיטים, התנהלות שכולה אומרת שוויון וכבוד, העצמה ואמונה כי ילדים מבחינים בין טוב לרע, ויותר מהכל, כי יש להגן על חלשים מפני החזקים.

יאנק ניצל – גם אם לא מהתופת הזוועתית ההיא (השאלה עומדת ותלויה גם בסוף קריאת הספר), הוא זכה, לשנים מעצבות זהות ותפיסות ערכיות, בגן עדן, בית היתומים של קורצ'אק – מקום בו כל רגע, כל רוטינה, כל מרכיב ביומו של הילד עוצב והתנהל בהלימה לתפיסה הוליסטית הומניסטית, הרואה בילד אדם, טוב מנעוריו, אוהב ומבקש להיות נאהב, שואף למימוש עצמי, חבר

בקהילה הנוהגת על פי תפיסות משותפות. הספר **אני לא גנב** מאפשר לנו הצצה למסע התבגרות במרחב חינוכי קסום, אופטימי ומכבד אדם.
מי ייתן וירבו כמותו.